

A FELVILÁGOSODÁS PEDAGÓGIAI ESZMÉI KORABELI EGYHÁZI BESZÉDEKBEN

Fehér Katalin

*Eötvös Loránd Tudományegyetem Tanárképző Főiskolai Kar,
Neveléstudományi Tanszék*

A felvilágosodás időszakában a hazai értelmiség zömét a papság jelentette. A külföldi egyetemeken képzett, a felvilágosodás eszméitől megérintett fiatalok, miután hazatérésük után elfoglalták papi hivatalukat, megszerzett tudásukat hazai földön csak saját foglalkozásuk adta keretek között kamatoztathatták. Az ígehirdetés, a prédikáció, a XVIII. század végén különös jelentőséget kap. Ez lesz az új eszmék terjesztésének eszköze, „a korszak publicisztikája.”

„Ebben kap helyet mindaz a világnézeti és tudományos információanyag, amelyet az író (pap) el akar juttatni a közönséghez (hívekhez). A XVIII. század prédikációi két nagy csoportba sorolhatók: közönséges vasárnapi vagy ünnepi beszédek és halotti orációk. Ez utóbbiakat főleg előkelő személyiségek temetésekor mondták el, amikor sokfelől összesereglett művelt közönség előtt a pap a vigasztalás ígét valóságos tudományos értekezés formájában adta elő ... A kultúra laicizálódásának beszédes bizonyosságai ezek a prédikációk, mert bennük a világi téma – lett légyen az filozófiai, lélektani, történelmi, természettudományi – foglalta el a fő helyet. Nem véletlen, hogy a teológiai szakirodalom lekicsinylően és bírálólag nyilatkozik a XVIII. század prédikációirodalmáról, mondván, hogy az ígehirdetést felcserélte a tudománynépszerűsítéssel. Egy-egy prédikációgyűjtemény a kor ismeretanyagának valóságos tárháza.” (Benkő, 1973. 106. o.)

A hazai neveléstudományi szakirodalom kibontakozásának idején, a XVIII. század utolsó évtizedeiben a papság egy része felismerte, hogy a jó nevelés szükségességéről a híveket meg kell győzni. Mivel sokak kezébe könyv soha nem jutott el, ezért a nagyműveltségű, külföldi egyetemeken képzett papok fontosnak tartották, hogy a felvilágosodás pedagógiai eszméit a szószékekről is hirdessék. A XVIII. század végén és a XIX. század elején számos nevelélméleti és nevelésfilozófiai tartalmú egyházi beszéd hangzott el a templomokban. Főként a tanév kezdetén és végén igyekeztek az egyházak képviselői a népet a gyermekek iskoláztatásának fontosságáról és egyéb nevelési vonatkozású kérdésekről tájékoztatni, felvilágosítani. Gyakran előfordult azonban az is, hogy temetések alkalmával fejtették ki nézeteiket különböző pedagógiai kérdésekről. Számos esetben azután ki is nyomtattatták ezeket az egyházi szónoklatokat, így fennmaradtak, értékes adalékokkal szolgálva a hazai neveléstörténeti kutatások számára.

A pedagógiai tárgyú egyházi beszédek azért érdemlik meg a neveléstörténetírás figyelmét, mert híven tükrözik a kor nevelésügyi törekvéseit. Sok esetben tartalmaztak ha-

ladó, korszerű elképzeléseket, és ezeket jól érthető formában, magyar nyelven közvetítették a hallgatóságnak, népszerűsítve azokat. Hatásuk igen nagy lehetett, valószínűleg sokkal nagyobb, mint az adott korszakban megjelent könyveké. A kis példányszámban megjelentetett pedagógiai szakkönyvek csak kevesekhez jutottak el, az egyházi beszédek pedig egy település egész lakossága hallgatta.

A továbbiakban hat egyházi beszéd elemzésére vállalkozunk. Mindegyik a felvilágosodás pedagógiai eszméit tükrözi.

Gombási István a szülők felelőségéről a nevelésben (1784)

1784-ben Kolozsváron jelent meg *Gombási István* hírneves református prédikátor beszédgyűjteménye, melyet német és francia szerzők munkái alapján állított össze, és saját kiegészítésekkel látott el. A két kötetben napvilágot látott harmincnégy prédikáció közül több foglalkozik nevelési kérdésekkel is, de a XXIV. prédikáció, mely „A szülőknek gyermekeikhez való kötelességeikről, avagy a jó gyermek neveléséről” címet viseli, teljes egészében ezt a kérdéskört tárgyalja. A három éven át Tordán tanítóként is működött szerző jól ismerte a korabeli nevelés hiányosságait. Abból indul ki, hogy a felnőttkorban elkövetett hibák mindegyike abból fakad, hogy a szülők által gyermekkorban nyújtott nevelés nem volt megfelelő. „A magzatok hibás nevelése ... gyászos Következőket vonó Hibája a Szülőknek.” A legtöbb szülőnek csak arra van gondja, hogy anyagi javakat gyűjtsön gyermekeinek, ám azok „jó nevelésére semmi gondjuk.” Mint a felvilágosodás írói általában, *Gombási* is azt vallja, hogy a „Jó Gyermek Neveléstől függ a Közönséges Társaságnak ... boldogsága.” Tehát a szülők feladata, hogy megfelelő nevelést nyújtva gyermekeiknek, jó és hasznos polgárokat adjanak a társadalomnak. A szerző pontokba foglalja a szülők kötelességeit a gyermeknevelés terén. Mindkét szülő felelőségét hangsúlyozza: „az Atyák kötelessége a Magzatok Nevelése, de nem rekesztetnek innen ki az Anyák is, sőt a Leány Gyermek Nevelése inkább őket illeti.” (*Gombási*, 1784. 110. o.)

Első és legfőbb feladata a szülőknek, hogy a keresztény vallás törvényei szerint éljenek, és neveljék gyermekeiket. Ez az alapja mindennek. Neveljék őket felebarátaik tiszteletére, szeretetére. Tanítsák őket mindenben – ételben, italban, játékban – mértékletességre. Kisgyermek korukban ébresszék fel bennük a kötelességtudatot, „a henyéséget ne engedjék.” A szülők mindig mutassanak jó példát, hiszen „e nélkül hijába van minden intés, és Tanítás.” (*Gombási*, 1784. 117. o.)

Nagyon fontos kötelessége a szülőknek az is, hogy anyagi eszközeikhez mérten taníttassák gyermekeiket. Egy gyermek sem nőhet fel tudatlanságban. Ha másra nincs mód, legalább valami „tisztességes Mesterségre taníttassák” őket, mert ha vagyonuk nincs, enélkül nem lesznek képesek majd megélni.

A szerző kitér a büntetés kérdésére is. Mit tegyen a szülő engedetlen gyermekével? „A fenyíték mód nélkül kemény ne legyen” – inti a szülőket *Gombási*. Fontos a fokozatosság. „Előbb szép szóval megmutogatván és megemérettvén vélek is melly illetlenül tselekedtek, azután ha a szép szó nem fogna, kemény szóval is pirongassák” (*Gombási*,

1784. 117. o.) őket. Csak legvégső esetben és csak igen súlyos vétség esetén tartja megengedhetőnek a testi fenytést.

A jó szülő- gyermek kapcsolat alapján a kölcsönös szeretet tartja a szerző. Ha ezen alapul a gyermeknevelés, ha a gyermek szeretetteljes légkörben, jó példát látva nő fel, ha iskolába jár, majd mesterséget tanul, ha gyermekkorában kötelességtudásra, embertársai tiszteletére tanítják, nem válhat belőle más, csakis tisztességes ember és jó polgár.

Gombási István fő feladatának tartotta a falusi nép felvilágosítását. A prédikációra, mint műfajra úgy tekintett, mint a pap számára adatott egyetlen közlési lehetőségre. Prédikációgyűjteményeit az ismeretek enciklopédikus gazdagsága jellemzi. A pedagógiai témák mellett számos filozófiai, csillagászati, fizikai és egyéb természettudományi témát dolgozott fel beszédeiben. A falusi pap feladatáról így vall: „Tudom ugyan, hogy sokan siratják Falura szorult nagy Tudományjokat; úgy ítélvén, hogy nints mire fordítsák a mit tanultak. Tudom, hogy az illyenek nem tartják arra méltónak a Populét, hogy készüljenek az előttük téjendő Prédikáziókra, hanem ami szájjukra jó el- mondják ... Én úgy itélek, hogy minél nehezebb a szegény tudatlan Kösséggel meg- értetni a dolgot, annál szükségesebb a készület.” (*Gombási*, 1779. Elöl-járó beszéd.)

Dianovszki János a fiak neveléséről (1794)

1794-ben Pesten jelent meg nyomtatásban *Dianovszki János* kiskundorozsmai katolikus plébánosnak „A fiak neveléséről” című beszéde, melyet Szegeden mondott el 1793-ban. A prédikáció elején *Dianovszki* arról szól, hogy a gyermekek jó nevelése nemcsak a szülőknek, vagy maguknak a gyermekeknek érdeke, hanem a társadalomnak is. Ha hasznos ismeretekkel ellátott, jólnevelt ifjak sora nő fel, azok értékes és hasznos tagjai lesznek a társadalomnak, jó polgárai hazánknak.

A gyermekek jó neveléséről a szülőknek kell gondoskodni. „Kötelesek azért a szülék, hogy vagy magok jól nevellyék magzattyaikat, vagy nevelőket fogadgyanak.” (*Dianovszki*, 1794. 12. o.) – vallja a szerző. Hangsúlyozza, hogy a nevelést zsenge gyermekkorban kell elkezdni: „Szükséges, hogy a neveléshez korán lássanak, fiokat gyenge korban szoktassák jámborságra és tanulásra. A ki ifjúságában nem szokik a jó erköltsökhöz és hasznos tudományok tanulásához, tudni való, hogy tudatlanságban marad, és hibás leszen tellyes élete.” (*Dianovszki*, 1794. 13. o.) Érdekes megfigyelni, hogyan jelenik meg Rousseau gyermeki lélekről vallott felfogása egy XVIII. század végi magyar prédikációban. „... mert az ifjúság hajló, mint a lány viasz, és alkalmazatos akár-melly tudománynak, kézi mesterségnek, sőt paraszti munkának megtanulására és megszokására.” (*Dianovszki*, 1794. 16. o.)

A tanár és a szülő feladata az, hogy a tiszta gyermeki lelket értékes és hasznos dolgokkal töltse meg. *Dianovszki* – ellentétben *Rousseauval* – a nyilvános iskolázás mellett áll ki. Hosszan fejtegeti, miért is van szükség ezekre az intézményekre: „Kérdezzük, mitsoda az iskola? Az iskola tanuló hely, melyben Isteni és Világi tudományokat tanulunk, ezért az iskola életünk vezére, jó erköltsök mestere, hasznos tudományok műhelye.” (*Dianovszki*, 1794. 21. o.)

A szerző a továbbiakban arról próbálja meggyőzni a szülőket, hogy küldjék gyermekeiket iskolába, ahol belőlük erkölcsös embereket és hasznos polgárokat nevelnek.

Szalai János a gyermek értelmének formálásáról (1794)

Ugyanebben az évben, tehát 1794-ben jelent meg (*Almási*) Szalai János bánhorváti református lelkész könyve, mely tíz egyházi beszédet tartalmaz. A tíz évvel korábban az utrechti egyetemen tanult szerző *Duttenhofer* munkáit használta fel, de ezeket saját gondolataival kiegészítve adta közre. A prédikációk elé írott bevezető részben Szalai azt nehezményezi, hogy „Némelly világosodottabb Európai Nemzeteknél, a hol már számtalan sok könyvek olvastatnak a gyermeknevelésről, nem szűnnek meg a Tudós Társaságok és Fejedelmek még ma is gazdag jutalmakat azoknak számokra fel-tenni, a kik a Gyermekek nevelést illetően valamely fontos kérdést leg-hasznosabban meg-fejtenek, vagy valamely új munkát írnak ezen matériáról, mi nálunk pedig, ahol meg született nyelvünkön igen keveset olvashatnak a Nevelésről, nagyobb részint ki-ki elég tudósnak képzeli magát ezen dologban...” (*Szalai*, 1794. 5. o.), hogy nem is tartja lényegesnek, hogy bármi újat olvasson vagy tanuljon. Ezt a szemléletet próbálta megváltoztatni a szerző, aki prédikációit egy-egy lényeges nevelésméleti kérdés köré csoportosította: (1) a keresztyéni jó gyermek nevelésre kötelező és indító okok; (2) a Gyermekek nevelés-beli nevezetesebb és közönségesebb hibákról; (3) a gyermekek értelmének formálásáról; (4) abban való útmutatás, miképen kelljen a Gyermekeket szüléik eránt való engedelmességre, tiszteletre és szeretetre tanítani; (5) útmutatás arra, miképen kelljen a Gyermekeket Isten eránt való igaz szeretetre, tiszteletre, bizodalomra vezetni, igaz isteni félelemre tanítani; (6) a Gyermekeknek igaz virtusokra való tanításokról; (7) a jutalmakról és büntetésekről, amellyekkel élhetni a Nevelésbeli fenytékben; (8) a Szülék kötelességéről; (9) az embernek ifjúságabeli kötelességről; (10) a Boszorkányokról, és több béli babonás vélekedésekről.

Emeljük ki a „Gyermek értelmének formálásáról” címmel jelzett 3. prédikáció néhány nagyon értékes, a felvilágosodás eszméit visszhangzó gondolatát. Szalai szerint: „A Gyermekeknek értelmét formálni ezt teszi: ő neki minden dolgot helyesen le-írni, igazán amint vagy a dolog elő-adni, és az által ötet arra tanítani és szoktatni, hogy a dolog felől a dolognak természeti mivoltával meg-egyezőleg ítéljen, s gondolkodjon.” (*Szalai*, 1794. 49. o.) A szerző úgy látja, hogy a gyermek minden kérdésére választ kell adni, de az életkorának megfelelő szinten és megfogalmazásban: „Minden dologban, a mellyet a gyermekek tudni kívánnak, adjatok ő nékiek, az ő gyenge elméjeknek tehetségekhez illő világos, és a dolgok természetivel megegyező helyes feleleteket.” (*Szalai*, 1794. 52. o.) Fontosnak tartja, hogy mindig a valóságnak megfelelő dolgokat mondjuk a gyermekeknek: „Arra kell vigyázni a szüléknek, hogy soha a leg-kisebb, a leg-alább való dolog felől-is annak helytelen és nem igaz le-írása által ne öntsenek a Gyermekekbe hamis vélekedést vagy gondolatot.” (*Szalai*, 1794. 56. o.)

A gyermekek oktatása során mindig figyelemmel kell lenni életkorukra, értelmi fejlettségükre – vallja Szalai. Erőteljesen ellenzi a saját korában általánosnak mondható ér-

telem nélküli emlékezetbe vésést. „Ne tanúttassuk a Gyermeket mind szüntelen, minden értelem nélkül, hanem rövid, világos és értelmes magyarázat által tegyék lehetővé a Gyermeknek azt, amit az ő emlékezetébe kívántok bé-nyomni.” (Szalai, 1794. 61. o.)

Amikor a büntetés és jutalmazás kérdéseiről ír, a filantropista Basedow 1770-ben megjelent *Methodenbuch*-jának elveire hivatkozik. A szülők értsenek egyet a gyermekek nevelésének elvi kérdéseiben, ugyanazokért a dolgokért büntessenek és jutalmazzanak. A büntetés kiszabásánál ne a harag vezesse a nevelőt, hanem hanem a gyermeki erkölcsök javításának szándéka.

Herepei János a leányok neveléséről (1797)

Herepei János rendkívül felvilágosodott református prédikátor volt, aki a nőnevelésről vallott felfogását asszonyok felett tartott halotti beszédekben fejtette ki. Kortársai nagy szónoknak tartották, így bizonyos, hogy beszédeinek hatása nem lebecsülhető. 1797-ben, *Teleki Polixénia* temetésén Kolozsváron tartott beszéde a leányok nevelésének kérdéseivel foglalkozik. A szerző szerint a nők első és legfontosabb „jussa” a jó nevelés, melyhez sajnos csak nagyon kevés leány jut hozzá a XVIII. század végén. A korabeli leánynevelés azon az elven nyugszik, hogy „az asszony a férfiúért teremtetett, lehell, mozog él és van.” Hogy ennek a követelménynek a leány jól megfeleljen, a nevelése kizárólag arra irányul, hogy előkészüljön a feleség szerepére. „Midőn a fiú künn az egészséges levegőn játszadozván futkároz, akkor a leány bérekesztve bubát tsinál, – férjfit és leányt, azokat felöltözteti, öszve-házásítja ... A midőn a fiú valóságos tudományokra: akkor a leány arra taníttatik, miképpen tudjon szavának ilyen vagy amolyan boszorkányozó hajlást, testének ilyen vagy amolyan tündéres állást és mozgást adni. Midőn a fiú lovaglás vadászás által ... keményítettetik, akkor a leány musika – éneklés – piktúra – Román – Poézis által gyengítettetik.” (*Herepei*, 1797. 40–41. o.) Mivel a korabeli nőideál a szép, finom, csendes, gyenge típus, ennek kell megfelelni. Emellett idejekorán meg kell tanulnia a leánynak a feltétlen engedelmisséget is. Az anya tehát leányának „a maga megadást, a vak engedelmisséget ajánlja. Egy Asszonyynak éppen nem kell akaratjának lenni, hanem abban amit a férj, az ő határ nélkül való ura mond, méjj alázatossággal megegyezni.” (*Herepei*, 1797. 41. o.) Kora leányneveléséről *Herepei János* igen lesújtó véleménnyel van: „úgy látszik öszve szövetkezett minden, hogy az emberi nemzetnek felét lelkében és testében meglomhíttsa, és ami a lomhaságtól elválhatatlan, azt félelmissé, tsevegővé ravasszá tegye. Ide tzeloz az ő neveléseknek egész systemája ...” (*Herepei*, 1797. 42. o.) A szerző nemcsak bírálja saját korának nőnevelési rendszerét, hanem igen haladó és a felvilágosodás pedagógiai eszméinek ismeretéről tanúskodó javaslatokat is megfogalmaz. „Adjunk nékik jó – attól amely eddig volt – éppen különböző nevelést” – követeli. *Herepei* teljes értékű emberré akarja nevelni a nőt. Külön iskolák felállítását kívánja a leányok számára, melyekben „valóságos tudományokra” kell tanítani őket. Az alapismereteken túl különösen a természettudományok oktatását tartaná hasznosnak a leányok számára. Kapjanak alapos földrajzi, gazdasági ismereteket, tanuljanak hazai és világtörténelmet, természetrajzot, de legfőképpen a saját testükre vonatkozó egészségügyi ismeretekkel

kell ellátni őket. Megfelelő rendszeres testmozgásra is szükségük van a leányoknak, hogy egészségesek legyenek, és teljesíteni tudják legfontosabb feladatukat, a gyermekek világra hozatalát. Arra kell nevelni őket, hogy gyermekeiket maguk szoptassák, később maguk neveljék őket, ne bízzák dajkákra kicsinyeiket. Legyenek barátai, méltó társai férjeiknek, olyan nők, akiknek saját véleményük van nemcsak a házi, hanem a világ dolgairól is. Mindezt természetesen csakis úgy lehet elérni, „ha a leányok számára is oskolák állíttatnak, mert ez az egyetlen tisztességes út arra, hogy ők mostani állapotjukból felszabaduljanak.” (Herepei, 1797. 63. o.) A művelt értelmes nő nemcsak jobb feleség és jobb anya lehet, hanem hazájának hasznos, értékes polgára is.

Kozma Gergely a nevelésügy reformjának szükségességéről (1802)

1802-ben Kolozsváron jelent meg egy latin című, ám magyar nyelven íródott halotti beszéd. Szerzője, *Kozma Gergely*, az erdélyi Szentgerice nevű község unitárius papja. Az 54 lapra terjedő mű látszólag valóban alkalmi temetési beszéd, melyet a címlapon olvashatóak szerint *Nyárád Gállfalvi Nagy Susánna* temetésén mondott el a szerző 1802 március 7-én. A mű első és utolsó néhány oldala szokványos temetési prédikáció, mely a halott kiváló tulajdonságait, érdemeit ecseteli és a családot a Bibliából vett idézetekkel vigasztalja. A mű nagy részének szövege azonban egyáltalán nem kapcsolódik a temetési beszéd első és utolsó oldalaihoz. Lényegében nem más, mint szenvedélyes hangú tiltakozó felhívás a korabeli gyermeknevelés és iskolai oktatás elmaradottsága ellen. A mű első része a nők egyenjogúságának kérdéseivel foglalkozik, a második rész pedig nevelés-és oktatáseméleti problémákat, iskolapolitikai elképzeléseket tárgyal.

A szerző abból a gondolatból indul ki, hogy mivel a nők ugyanolyan szellemi képességekkel rendelkeznek mint a férfiak, azonos politikai és művelődési jogok illetik meg őket, mint a férfiakat. „Talám azt állítják a Férfiak, hogy az asszonyok a Természettől s annak bölts Urától nintsenek oly nemes tehetségekkel fel ruházva minéműekkel a Férfiak bírnak, s mellyek a Hivatalok viselésére meg-kívánhatók? De ebben meg tsalatkoznak, mert a gondolkozó, okoskodó, meg-fontoló, ítélő erő és tehetség, az érzésre való nemes ösztön, a jó tselekedetre vonzó kötelesség, a jó s rossz között választást tehető szabad akarat, egy halhatatlan, és szüntelen elébb, s többre törekedő Lélek nem tsak a Férfji, hanem az Asszonyi nemnek is természeti praerogatívája.” (Kozma, 1802. 7. o.)

Tehát, ha a férfiak és a nők képességei között nincs különbség, mi lehet az oka annak, hogy a nők nem kapnak azonos képzést és jogokat a férfiakkal? „Én meg-vallom egyenesen, gyanakszom: hátha tsak az Asszonyokon uralkodni kívánó Férfjiaknak tyrannismusa ... szülte egyedül azt, hogy az Asszonyok a közönséges hivatalokból ki-maradjanak; hogy ennél fogva a Férfjiak az Asszonyokkal szabad kénynek, s tettszések szerént bánhassanak, azonban még se légyen olyan közönséges Hivatalbéli Asszony Személy, a ki az el-nyomatott Asszonyok sorsán könnyebbithessen.” (Kozma, 1802. 9. o.)

Kozma Gergely véleménye szerint a férfiak önzése és önkénye az oka annak, hogy a nők nem juthattak eddig politikai jogokhoz, holott sokan közülük alkalmasak lennének hivatalviselésre is. „Igazágtalanság az Asszonyokat a Hivataloktól teljességgel eltiltani;

holott azok is érdemesek, vagy ahoz képest neveltetvén érdemesek lehetnek közönséges Hivatalba is lépni. Engedjétek meg, hogy az Aszszonyok is ezen rég el-vezve vélt jussokat nyerjék vissza, s ezután léphessenek Hivatalokra!” (Kozma, 1802. 11. o.)

A szerző arra is választ ad, milyen hivatalokra lennének alkalmasak a nők. Alkatuk, lelki beállítottságuk miatt főként betegápolási, nevelési és oktatási feladatok ellátására biztatja őket, de azt sem zárja ki, hogy egyes kiváló képességű nők politikai, közéleti pályára léphetnek, ha a férfiakkal azonos magas színvonalú képzésben részesülnek.

A jó nevelést a szerző mindkét nem számára alapvető fontosságúnak tartja. Mint minden felvilágosult gondolkodó, Kozma is úgy érzi, a jó nevelés és a korszerű oktatás a feltétele a haladásnak. A szerző azt a rousseaui elvet hangsúlyozza, hogy a gyermek lelke a születéskor még tiszta tábla, a jó, illetve a rossz nevelés alakíthatja aztán amivé végül lesz. „A Nevelésnek annyi bé-folyása vagyon az Emberiség boldogságára vagy szerentsétlenségire, hogy némellyeknek hitel felett valónak tedzhetnek. Az ember a természeti születés által még csak valami, a külső, kedvező környüállások, a szerentsés nevelés által pedig minden lehet belölle.” (Kozma, 1802. 19. o.) Véleménye szerint a nevelés a legfontosabb dolog a világon, hiszen ezen múlik az emberek jövője. Felteszi a kérdést: „Avagy tehát a nevelésre, erre az emberiség boldogsága egének sarkára fordíttatik-e olyan különös figyelem, a melyet érdemlene?” (Kozma, 1802. 21. o.) Keserűen állapítja meg, hogy hazánkban kevés gondot fordítanak rá. A hazai „sínlődő nevelés mélyebb sebei” közül a szerző első helyen említi az anyai nevelés hiányosságait. Rousseau nyomán ő is azt vallja, hogy az anyának elsőrendű feladatai vannak a jó nevelés megalapozásában. Erősen ellenzi azt a korában az előkelő körökben általános szokást, hogy a születés után a gyermekeket nem az anya szoptatja, gondozza, hanem fizetett dajkákra bízzák őket. „A kiknek legelsőbbben vagyon befolyások a nevelésre, azok az anyák, vagy legalább azoknak kellene lenni. S még is – fájdalom! – láthatni sok anyákat kik magzatjaiknak csak szülő, de nem nevelő anyjai.” (Kozma, 1802. 21. o.) A szerző jól látja, hogy a csecsemő- és kisgyermekkorai anyai nevelés hiánya súlyos károkat okoz a gyermek későbbi fejlődése szempontjából. A gyermeket előbb szoptató, majd száraz dajka gondjaira bízzák. A saját kényelmüket féltő, a szórakozást hajszóló anyák „karjairól az ártatlan kisdedet a pumi kutyátska, vagy a móditól authenticáltatott szokás, vagy egyéb, lehengerli, s nem lévén szerentséje a tsetsemőnek, hogy édes Anyja emlőiből vehesse tápláltatását, azon élés házából, mellyeket a bölts természet számokra elegendő eledellel meg-töltött.” (Kozma, 1802. 23. o.) A természet törvényeit semmibe vevő anyák nemcsak a csecsemő szoptatását bízzák idegenre, hanem a gondozást is más végzi el helyettük. Így az a szoros érzelmi kapocs, ami anya és gyermeke között az első időkben kialakulhatna, meg sem születik.

A szerző azt is nagyon károsnak tartja, hogy a későbbiekben a dajkák szerepét külföldi nevelők veszik át. A külföldi nevelők alkalmazása „káros következéssel jár, mert miattok a Nemzeti Character elvész, az egyenes gondolkozás módja a pallérozás színe alatt el-aljasodik, a Nemzet, s Haza szeretete hangzattá válik, a nemzeti öltözet, s ősi viselet útálatba megyen, a honi erköltsök színesebb, de férgesebb erköltsökkal tseréltetnek fel” (Kozma, 1802. 25. o.).

A házi nevelésről szólva a szerző elítéli a kényeztetést és a túlzott keménységet, a nevelésben. Véleménye szerint az engedékeny nevelés, a túlzott kényeztetés az a forrás,

melyből „a tékozlás, a szülői tiszteletnek elvesztése, a magahittség, az akaratos vakmerőség, a kevélység, az emberiség iránt való érzéketlenség fakad” (*Kozma*, 1802. 26. o.). Ugyanilyen károsnak tartja a túlzott keménységet is: „Vagnak nem kevesen, kik gyermekeiket legkisebb hibájukért rendkívül ostobán büntetik, indulatjoktól elragadtatván a fenytéknek határt vetni nem tudnak ... Azoknak legkisebb ártatlan szabadságot sem engednek, tőlök alaton szolgai félelmet, vak engedelmességet kívánnak. Az ilyenek szülőjöknek ugyan engedelmeskednek, de félnek tőlök, mint rajtok kegyetlenkedő tyrannusaiktól. Bennök nem barátjokat, hanem ellenségeköt képzelik. Szemök előtt jámborságot kénytelenítvén tettetni, bészívják a kétszíniséget, alattomos titkolózást. Ezekből nevednek majd azok a szülői tyrannismusnak rablántzait széllyel szakgató szökevények.” (*Kozma*, 1802. 27. o.)

Kozma Gergely nemcsak az otthoni, hanem az iskolai túlzott szigort, a testi fenyítést és a lelki terrort is mélyen elítéli. „A tapintatlan és indulatos fenyítés, a durva, megbecstelenítő lehordás, a testi büntetésnek a szó szoros értelmében vérengzéssé fajulása némelly tanítóink által valóságos virtuozitással gyakoroltatott. Ezek iskolájában a növendékek legfőbb erényeül a szolgai félelem, a vak engedelmesség tekintetett. Az ilyen nevelés gyümöltei a titkos gyűlölség, lappangó bosszúállási vágy, hazudni kész titkolózás, s a tekintély örök megvetése lettek.” (*Kozma*, 1802. 29. o.)

A szerző nemcsak a nevelés kérdéseiben vall felvilágosult elveket, hanem az oktatás tartalmának korabeli fogyatékoságait bemutatva szót ejt számos korszerűsítési törekvésről is.

A falusi iskolák tananyagrendszerét vizsgálva megállapítja, hogy a falusi népiskolák legtöbbször úgy kerül ki a gyermek, hogy ott semmi hasznosat nem tanult, „sem írni, sem olvasni, sem józanon gondolkodni nem tud”. *Kozma* szerint a következő tantárgyakat kellene a népiskolákban tanítani: miután a gyermek jól megtanult olvasni és írni, elsajátította vallása alapvető tanait, meg kellene tanítani őt „a természet históriájára, a világnak geographiai és physical esmérétre, és közönséges történeteire röviden, hazájának geographiai, históriai és polgári esméreteire, nemzete törvényeinek rövid summájára, a számvetés mesterségére, különböző levelek helyes készítésére, a házi és mezei gazdaságnak fundamentomira, a mechanikának kezdeteire, a hazájában és szomszéd tartományokban forgó pénzeknek és mértékeknek esmérétre, az erköltstudomány azon részeire, mely hazájához minden vallásbéli tekintet nélkül tartozó kötelességeket foglalja magába.” (*Kozma*, 1802. 30. o.)

A *Kozma Gergely* által felvázolt tananyagrendszer a felvilágosodás pedagógiai eszmerendszerének alapos ismeretéről tanúskodik. Mint az európai felvilágosult gondolkodók, ő is erőteljesen természettudományos- gyakorlati jellegű ismereteket kíván a felnövekvő ifjúságnak nyújtani. Nem hiányozhat a falusi iskolák tananyagából a földrajz, a történelem, az állampolgári ismeretek, a fizika, a matematika, az alapvető gazdálkodási ismeretek és a *Locke* által oly erőteljesen hangsúlyozott levelezés sem. Érdekes, hogy a *Kozma* a hitoktatást teljesen elkülöníti az erkölctantól.

Áttérve a gimnáziumok és kollégiumok tananyagára, *Kozma* úgy véli, hogy ezekben a latin helyett a magyar legyen a tanítás nyelve. Minden tárgyat nemzeti nyelven oktassanak. Itt is kerüljenek előtérbe az eddig többnyire elhanyagolt természettudományok. A „kiholt nyelvek helyett” tanítsanak „mai virágzó nyelveket”. Követeli, hogy a leendő ta-

nítóknak és papoknak „az okos gyermek-nevelésnek theoriája egész kiterjedésében tanítassék”. 1802-ben a neveléstudomány oktatásának fontosságát még kevesen ismerték fel, ezért számít olyan jelentősnek ez a kijelentés. *Kozma* lényegesnek tartja a rendszeres testgyakorlást a serdülő ifjak számára, amit szerinte a gimnáziumokban szervezeten kellene megoldani.

Különösen érdekes és szokatlan, amit a papok neveléséről ír. Alapvetően fontosnak tartja, hogy „minden papokká nevelendő ifjaknak szívéből a fanatismusnak indulatja még jókorán gyökerestül kiszakgattassék, s helyébe a munkás felebaráti szeretet, és józan philosophián fundált tiszta critica minden tudományok felett beléjük oltattassék.” (*Kozma*, 1802. 32. o.) Igazán nem megszokott a vallási fanatizmusnak ez az engesztelhetetlen elítélése a XIX. század legelején.

Kozma Gergely ugyanolyan lényegesnek tartja a leányok helyes nevelését, mint a fiúkét. Hangsúlyozza, hogy kizárólag a jól képzett, értelmes, kritikus gondolkodású nők nevelhetik helyes elvek szerint leendő gyermekeiket. Helyteleníti, hogy a leányok nálunk többnyire csak házi nevelésben részesülhetnek. „A messze haladott Brittusok és más tsinos nemzetek” példáját szem előtt tartva „köznevelő- házakat” kíván lányok számára felállítani, ahol a fiatal lányok megismerkedhetnek a „józan philosophiának sarkalatos igazságaival, a természettel, és annak históriájából azon részekkel, melyek őket legközelebbbről illetik, nemők nyavalyáival, s orvosló eszközeivel, önnön magukkal, a jó gazdaszonyságnak minden részletivel, a helyes nevelésnek mesterségével.” (*Kozma*, 1802. 35. o.)

A fenti, nőnevelésre vonatkozó elképzelések a XVIII–XIX. század fordulóján igen haladónak, csaknem forradalminak számítottak. A nők számára a filozófia, az egészségtani, orvosi, pedagógiai ismeretek oktatását általában feleslegesnek, sőt károsnak tartották ebben a korban. *Kozma Gergely* arra is választ ad, miért van mindezen ismeretekre szükségük a nőknek. Ha korszerű és hasznos dolgokra tanítanak a leányokat, szervezett formában, képzett nevelők, akkor „nem lenne kéntelen az asszony más szemeivel látni, más vélekedéseivel, akár jó, akár rossz légyen az, megelekedni. Így válhatnának a szép asszonyi állapotokból értelmes asszonyok, a férfiakkal elsőség felett vetélkedő emberek, jól nevelő anyák.” (*Kozma*, 1802. 36. o.)

A mű a kortársak körében is visszhangot váltott ki. *Gombási István* református prédikátor, kinek nevelési tárgyú beszédét a fentiekben elemeztük már, egy levelében részletesen elemzi a művet: „Nagyon tetszik nékem ez a jeles munka. Nagy olvasásra, s még szebb elmére mutat. Örvedtettem kivált, midőn látám, hogy t. Uram a francz és német nyelvekben, és azokon írt tudománnyal gazdag könyvekben is jártas-költös. Hasonlóképpen a mi magyar könyvíróinknak drága munkáit is nagy haszonnal olvasta, és azoknak kintseit, a magyar nyelv kipallépozására és megbővítésére tzelőző ujjonon feltalált szavait és szollások módjait egészen magáévá tette. Nagyon tetszett nekem a nevelés hibáinak és a szebb nemnek köztünk ujjabb-ujjjabb módin való kapásának tsinos tanálása. Egészen helybe hagyom a falusi és városi oskolák iránt említett hasznos projektomait. Rövid szóval mondva, megszerettem az egész munkát mind foglalatlására, mind előadásának módgyára nézve.” (*Gombási István* levele *Kozma Gergely*hez. Márkod, 1803. Sz. György hó 26. Idézi *Kozma Ferenc*, 1876. 37–38. o.) *Gedő József*, *Kozma Gergely* jó barátja így ír: „Kinyomtatott predikatiód által magadat mindenfelé esmeretessé tetted ...

Ezentúl ügyekezzen nyert híredet fontos munkák által consolidálni. Predikatiód által már megismerttetted magadat, s utat készítettél azoknak kedves elfogadására. Olyan szerentsés üdöközben állottál elő, hogy majd originál darabjaidért a könyvnyomtatók vetélkedve fogják kedvedet keresni ... A bátyád azt mondá, hogy majd kéntelennek látja magát újra kinyomtatni, olyan kapós. Ha ez úgy van, a te munkád a legelső az efféle fachban melyet másodsor is ki kell nyomtatni.” (*Gedő József levele Kozma Gergelyhez*. Kolozsvár, 1803. április 4. Idézi *Kozma Ferenc*, 1876. 37. o.) Ezek a megjegyzések is azt mutatják, hogy a művet ismerték és olvasták Erdélyben.

A munka húsz példánya eljutott Magyarországra is. *Kozma Gergely*, aki 1802-től kezdve levelezett *Kazinczyval*, 1803. július 31.-én kelt levelében a következőket írta: „Küldöm ... 20 Pédányait egy Halotti Munkátskámnak azon alázatos Kérelem mellett, hogy egyet magának tartván, ha méltónak találándja, közülök egyet egyet T.T. *Dugonits András*, *Batsányi János*, *Virágh Benedek*, *Fejér György*, *Döme Károly*, *Németh László*, *Kiss János*, *Mindszenti Sámuel*, *G. Festetics György*, *G. Ráday Pál*, *Mátyási József*, *Takáts József*, *Révai Miklós*, *Csokonai Mihály*, *Horváth Ádám*, *D. Kováts Mihály*, *D. Nagy Sámuel*, *P. Schedius Lajos*, a *Himfy Szerelmei Írója* Uraknak, és a *G. Szétséni Ferentz Úr* Bibliothecájának, alkalmatossága adódván egyszer, másszor elméltatni ne terheltelessék. Magam megismerem ugyan kérésem merészségét, de a Tekintetes Urnak méltóztatott Bizodalma bátorított megtételére.” (*Kazinczy Ferenc* levelezése. III. köt. 79. o.)

Kazinczy válaszelevelében 1803. szeptember 1-én így írt: „Az Ur munkáját által adtam *Csokonay* Urnak Debreczenben s olvastattam véle az Úr levelét ő nagyra becsüli az Úr emlékezesét, s ajándékát velem együtt szívesen köszöni. Elirtóztunk mindketten titulusától, s szántuk az Urat, a ki az Erdélyben még most is szokásban lévő halotti ízetlen írások tételére kényszerítetik. Engem annak megolvasására egyedül az fog bírni, hogy barátomnak ismerjem munkáját, s ki tudja, talán lelek benne valamit, a mi philológiai jegyzéseimet szaporíthatja.” (*Kazinczy Ferenc* levelezése. III. köt. 95. o.) Sajnos a levelezésekben nincs nyoma annak, hogy a *Kozma* által említett személyek közül *Csokonain* kívül kiknek küldte el *Kazinczy* a művet. *Kozma* 1805. januárjában ismét visszatért „tsekély munkátskájára” egy *Kazinczyhoz* írott levelében. Kéri, hogy ha a művet „olvasásra máltóztatta, s unalmára nem lenne, róla téjendő szokott egyenes jegyzéseit vélem közleni ne terheltelessék, hogy azokat ezután használhassam.” (*Kazinczy Ferenc* levelezése. III. köt. 251. o.)

Kazinczyt ezekben az időkben nagyon lefoglalták az egyre növekvő anyagi terhek, a családjával való viszály, az otthonteremtés, a házasság, és az apaság gondjai. Úgy tűnik, nem volt ideje és türelme *Kozma* temetési beszédét elolvasni. Válaszából ez világosan kiderül. o., aki annyira érdeklődött a nevelés kérdései iránt, aki később rousseaui elvek szerint nevelte gyermekeit, bizonyára nem az alábbi semmitmondó sorokat vetette volna papírra, ha valóban olvasta volna *Kozma* munkáját: „Az Úr halotti Predikatióját meg olvastam mingyárt akkor, mikor az Ur azt nekem megküldeni méltóztatott. Szép Magyarság és ékesenszólás, sokféle olvasás tetszik rajta: de én igen nem szeretem az Alkalmatosságra írt verseket és Munkákat. Nyűgben van az író, s elakad: hideg hízelkedésnek tetszik meg érdemlett magasztalása is, mert amiket elpazérolva látunk azokra, a kiket szeminkkel látunk, s magunk között ismerünk, azok mind hazug dicséretetek. De ebben nem

magát az Urat, hanem az Úr hivatalát vádoljuk.” (*Kazinczy Ferenc* levelezése. III. köt. 274. o.)

A fentiekből nyilvánvaló, hogy *Kazinczy*, hasonlóképpen sok más olvasóhoz, talán csak az első, és esetleg az utolsó néhány oldalt olvasta el a műből, amely oldalak az alkalmi temetési beszédek összes szokásos negatív ismervét magukon viselik.

Nem tudjuk pontosan mi az oka, de könnyen elképzelhető, hogy *Kazinczy* érdektelensége is hozzájárult ahhoz, hogy *Kozma Gergely* többé nem publikált önálló munkát, a későbbiekben kizárólag fordítással foglalkozott.

Fábián József a tanítók kötelességeiről (1818)

Fábián József református lelkész 1818-ban Pesten jelentette meg prédikációinak gyűjteményét „Lelki Pásztori Tárház” címmel négy kötetben. A gyűjtemény több pedagógiai vonatkozású prédikációt tartalmaz. A „Miben hibáznak sok Szülék leányaik nevelésében?” című beszéd által felvetett nevelési gondolatok egybecsengenek *Herepei János* és *Kozma Gergely* felvilágosult nevelési nézeteivel. Igen érdekes, hogy a szerző külön beszédet szentelt a tanítók kötelességeinek részletes kifejtésére, „Az Oskolák Rektoraikról” címmel. Első és legfontosabb dolognak azt tartja *Fábián József*, hogy az „Oskolai Tanítók jó példával menjenek elől, józanon, kegyesen éljenek, ... szüntelen tanuljanak.” (*Fábián*, 1818. 90. o.)

Fontos, hogy tanítványaikhoz „atyai indulattal „közeledjenek. A tanítás során vegyék figyelembe a tanulók életkori és egyéni sajátosságait „azoknak értelmekhez és tehetségekhez magokat alkalmazzák”, ne terheljék sok diktálással tanítványaikat, „ítélő” és ne csupán „emlékező tehetségeket” (*Fábián*, 1818. 89. o.) fejlesszék. Érdekes a szerzőnek az a nézete, hogy a tanító egyik legfontosabb feladata, hogy tiszta, érthető magyar beszédre, jó artikulációra tanítsák a gyermekeket. Neveljék tanítványaikat a tudomány szeretetére, arra, hogy a tanulás nemcsak munka, hanem öröm is. A fiatal tanítókat előljáróik, egyházi vezetőik iránti engedelmességre és tiszteletre inti. Elítélőleg nyilatkozik a szerző azokról a fiatalokról, akik „a Kegyes Jótévőktől olyan reménységgel küldettek a külső Oskolákra és Akadémiákra, hogy idővel vissza jövének a hazai oskolákban ... szolgáljanak nagy haszonnal” (*Fábián*, 1818. 92. o.) és akik ehelyett a külföldi egyetemekről visszatérve „világi” hivatást választanak. Fontosnak tartja, hogy korszerű műveltséggel ellátott, pedagógiaiag is képzett fiatalok oktassanak a falusi iskolákban.

Az egyházi beszédek szerzői – bármely felekezethez tartoztak is – mindnyájan jól ismerték a felvilágosodás eszmevilágát. Néhányukról tudjuk, hogy külföldön végezték tanulmányaikat, ahol közvetlenül tájékozódhattak az új irányzatról, a többiek pedig – a sok esetben – tiltott olvasmányok útján ismerkedtek meg az angol, francia és német felvilágosult szerzők műveivel. Mindnyájan falusi vagy kisvárosi lelkészként működtek, mindennapi feladataik közé tartozott nemcsak az igehirdetés, de a tájékoztatás is. Hittek abban, hogy a szószekekről elhangzó gondolatoknak nagy az erejük. A XVIII–XIX. század fordulóján a falusi kisiskolák igen rossz állapotban voltak. A falusi lakosság gyermekeinek csak nagyon kis százaléka járt rendszeresen iskolába, az iskolák fenntartására, a ta-

nítók fizetésére alig akadt pénz. Fontos volt, hogy minden fórumon elhangozzék a kötelező, államilag irányított és finanszírozott iskolázás ügyének, az anyanyelven történő oktatásnak a követelése. Mikor a leánygyermek teljes tudatlanságban nőttek fel, meg kellett győzni a szülőket arról, nem árt leányaik erkölcsének, ha megtanulnak legalább írni és olvasni, ha tudnak valamit az legalapvetőbb egészségügyi szabályokról. Mikor a magánnevelést szinte kizárólag külföldi nevelők végezték, hasznos volt hangsúlyozni ennek a gyakorlatnak a veszélyeit. A felvilágosodás eszméitől megérintett papok tehát tettek amit tehettek. A foglalkozásuk megszabta keretek között hirdették az új pedagógiai eszméket, népszerűsítve azokat a nép körében. De többet is tettek ennél, hiszen a fentiekben bemutatott és elemzett egyházi beszédek, a bennük megfogalmazott felvilágosult reformgondolatok miatt, hozzájárultak a hazai pedagógiai gondolkodás fejlődéséhez, a magyar nyelvű neveléstudományi irodalom, és szaknyelv kialakulásához, ezért helyet érdemelnek a magyar nevelés elméletének történetében is.

Irodalom

- Bányai László (1939): Erdély és a felvilágosodás. *Korunk*, 624–633.
- Benkó Samu (1973): A felvilágosodás meggyökerezésének néhány sajátossága az erdélyi magyar művelődésben. In: *Korunk Évkönyv*, 101–114.
- Bobula Ida (1933): *A nő a XVIII. század magyar társadalmában*. Magyar Társadalomtudományi Társulat, Budapest.
- Dianovszki János (1794): *A fiak neveléséről*. Kiadta: Fűskuti Landerer Mihály, Pest.
- Fábián József (1818): *Lelki Pásztori Tárház*. 1–4. Kiadta: Trattner János Tamás, Pest.
- Gombási István (1784): Harmintz–négy Prédikáziók 1–2. Református Kollégium, Kolozsvár.
- Gombási István (1779): *Egy néhány válogatott és szükségesebb materiákra való Prédikáziók*. Református Kollégium, Kolozsvár.
- Herepei János (1794): *Az Aszszonynak Jussai, mellyeket m. b. R. SZ. Gróf Széki Teleki Polixénia úr asszonnak ... temetési tisztességére Beszédben szedett és Szent György Havának másodikán, ezer hét száz kilentzven hetedik esztendőben Kolosváron elmondott ...* Református Kollégium, Kolozsvár.
- Herepei János emlékezete* (1813). A Református Kollégium ifjúságának kiadása. Kolozsvár.
- Kazinczy Ferenc levelezése* (1891). III. köt. Kiadta: Váczy János. Budapest.
- Kozma Ferenc (1876): *Kozma Gergely unitárius pap és esperes életirata*. Kiadta Papp Miklós, Kolozsvár.
- Kozma Gergely (1802): *Congregatio mixta marcalis moralis, avagy olyan halotti tanítás, melyben a közönséges hivatal megérdemlő aszszonynak tulajdonságai leiratnak, és egy régolta üressen volt aszszonyi hivatalra is candidatio lészen. Melyet minekutánna már a ns. maros széki marcalis congregationnak napja mart. 15–re határozottnak lenni kihirdetett volt, néhai Nyárád Gálfalvi Nagy Susánna aszszonynak ... néhai Botos Péter úr özvegyének érdemlett utolsó földi tisztessége megadására készített és el is mondott Geritzén, 1802.* Hochmeister Márton, Kolozsvár.¹
- Szalai János (1794): *Szülék kézi könyve avagy a gyermek nevelésre út-mutató tíz prédikáziók*. Kiadta: Ellinger János, Kassa.

¹ A mű egy példánya, mely valószínűleg *Kozma Gergely* könyvtárából, örökösei adományaként került a kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárába, ma megtalálható a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban. Jelzete: C 98349

ABSTRACT

KATALIN FEHÉR: THE PEDAGOGICAL NOTIONS OF THE ENLIGHTENMENT IN CONTEMPORARY SERMONS

The author presents sermons reflecting and popularising the pedagogical notions of the Enlightenment. No matter which denomination the writers of the sermons from the turn of the 18-19th century belonged to (the Catholic János Dianovszky, the Calvinist János Szalay, József Fábrián, István Gombási and János Herepei, and the Unitarian Gergely Kozma), they all knew the ideas of the Enlightenment well. We know of some of them that they had studied abroad, where they could meet the new trend directly, while the others found the works of enlightened English, French and German authors in their readings (of often prohibited publications). All of them worked as priests or parsons in villages or small towns, and their tasks included giving information as well as preaching. They believed in the great power of thoughts communicated from the pulpit. At the turn of the 18-19th century, the small village schools were in very bad condition in Hungary. Only a small percentage of the children of the village population attended school regularly, and there was hardly any money for the maintenance of the schools and the salary of the teachers. It was important to communicate the demand of compulsory, state controlled and supported schooling and mother tongue education to every authority. When girls grew up in total ignorance, parents had to be convinced that it would not harm the morals of their daughters if they learnt at least to read and write and if they knew of the most basic rules of sanitation. When private education was done almost exclusively by foreign tutors, it was useful to emphasize the dangers of this practice. Thus the priests and pastors influenced by the notions of the Enlightenment spread the new pedagogical ideas within the borders of their profession and popularised them among the people. However, they did more than this, as, because of the enlightened reform thoughts they verbalised, the sermons presented and analysed in this paper contributed to the development of pedagogical thinking in Hungary, and to the emergence of pedagogical literature and terminology in Hungarian. Thus, they deserve a place in the history of the theory of Hungarian education.

Magyar Pedagógia, 98. Number 2. 85-97. (1998)

Levelezési cím / Address for correspondence: Fehér Katalin, H-1075 Budapest, Kazinczy u. 23-27.